

Mag de gehuwde ambtenares blijven ? Een verslag van de op- en neergang van een principe, door Mr. Clemens Ruijters, medewerker aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen.

Min of meer gelijk opgaand met economische depressies worden werknemers ontslagen. Vanaf het begin van deze eeuw tot diep in de vijftiger jaren hanteert de overheid, gesteund door de confessionele partijen, ideële motieven om de gehuwde vrouw uit de overheidsdienst te weren. In deze bijdrage wordt getracht enig inzicht te geven in de ontwikkeling van de opvattingen ten aanzien van de arbeid van de gehuwde ambtenares en de wettelijke maatregelen waardoor zij werd bedreigd.

1. De eerste pogingen.

Tegen het einde van de vorige eeuw werden door enige gemeentebesturen pogingen ondernomen om de gehuwde vrouw uit de overheidsdienst te weren. De betreffende raadsbesluiten, die het ontslag van de huwende onderwijzeres betroffen, werden echter door de Kroon vernietigd. Dit gebeurde niet omdat de Kroon het in beginsel onjuist vond de gehuwde onderwijzeres te ontslaan, maar omdat bedoelde verordeningen strijdig werden geacht met de toenmalige wet op het lager onderwijs.

De eerste gelukte poging dateert van 1904, toen bij KB werd bepaald dat in bepaalde functies bij de Posterijen en Telegraphie aan huwende vrouwen ontslag moest worden verleend(1). Dit door minister de Marez Oyens (AR) bevorderde KB werd mede dankzij het verzet van het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van den Vrouwenarbeid drie jaar later door de liberale minister Kraus - wijzend op de "grove onbillijkheid" van deze regeling ten opzichte van "de helft van het mensdom" - ingetrokken (2). De intrekking van het besluit van 1904 ontmoette veel kritiek van katholieke en protestantse zijde en in de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd de kwestie van de gehuwde vrouw principieel aan de orde gesteld. Volgens de RK-afgevaardigde Passtoors moest het verbod gezien worden als een maatregel van zedelijk en sociaal belang: "De gehuwde vrouw behoort in het gezin. De vrouw behoort een aangenaam tehuis te bereiden voor den man. De vrouw moet in staat zijn een smakelijk middagmaal te kunnen bereiden. Maar daar zal de gehuwde ambtenares in de meeste gevallen weinig van terecht brengen, omdat zij als jong meisje reeds op kantoor was en dus geen opleiding heeft genoten voor het gezinsleven" (3). De intrekking van het KB noemde hij "het stellen van een premie op het Neo-Malthusianisme", m.a.w. een aanbeveling van het kleine gezin (4). Andere argumenten tegen intrekking van het KB waren gelegen in het dienstbelang, dat door deze maatregel zou worden geschaad. Bovendien werd de gehuwde werkende vrouw gezien als loondrukster op de arbeidsmarkt; zij vermeerde immers het aantal sollicitanten (5). Het betoog van Passtoors werd vanuit het AR-kamp volledig onderschreven door Heemskerk.

Deze was het dan ook die in 1910 - hij was inmiddels minister van Binnenlandse Zaken geworden - een nieuwe poging deed om de gehuwde vrouw uit de overheidsdienst te weren (6). Op 29 april werd door hem een wetsontwerp ingediend dat, behoudens bepaalde uitzonderingen, het ontslag van de huwende ambtenares en onderwijzeres inhield (7). Ook het ontwerp-Heemskerk voerde als voornaamste grond voor het voorgestane verbod, dat de arbeid van de gehuwde vrouw kinderbeperking in de hand zou werken -

een overigens niet op enig onderzoek gegrond argument - omdat als regel het intreden van zwangerschap de financiële positie der echtgenoten ernstig zou bedreigen. Uitzonderingen op de ontslagregel werden dan ook toegestaan, wanneer of uit hoofde van de leeftijd van de vrouw (45 jaar) geen uitzicht op zwangerschap meer bestond of de konsekventies daarvan niet tot blijvend financieel nadeel voor het echtpaar behoeften te leiden. Het in protestantse kringen gehuldigde beginsel van souveriniteit in eigen kring gold blijkbaar in mindere mate met betrekking tot de keuze voor kinderen, nu men financiële konsekventies daarvan niet binnen de eigen "huiselijke" kring mocht beoordelen.

Bij de schriftelijke voorbereiding in de Tweede Kamer ontmoette het ontwerp op zedelijke en economische gronden al veel kritiek; het kwam niet meer in behandeling en werd in 1913 door de liberale minister Cort van der Linden ingetrokken.

Er brak nu een periode van betrekkelijke rust aan, waarin de bij de overheid werkende gehuwde vrouw weinig in de weg werd gelegd. Weliswaar stond regeling van de arbeid der gehuwde vrouw in het ambitieuze sociaal programma, waarmee Aalberse in 1919 als minister van Arbeid zitting nam in het rechtse Kabinet Ruijs de Beerenbrouck, maar de plannen vonden voornamelijk geen doorgang (8). Hierin kwam verandering in het najaar van 1923, toen de regering op economische gronden overwoog de gehuwde ambtenares per 1 januari 1924 te ontslaan. Naast principiële motieven gold nu vooral de noodzakelijkheid van bezuiniging op de overheidsuitgaven, mede nu het aantal Rijksambtenaren in de oorlogsjaren sterk was toegenomen. Het bericht kwam in de dagbladen en de hierdoor ontstane verwarring leidde tot een interpellatie van Johanna Westerman (Vrijheidsbond) - het tweede vrouwelijke kamerlid -, die echter voor de door haar ingediende motie geen meerderheid kon krijgen. In een uitvoerig debat stelden de meevrouw S. Bronsveld-Vitringa (RKSP) kon het regeringsstandpunt volledig onderschrijven (9).

Twee maanden later verscheen de aangekondigde regeringsmaatregel in het staatsblad (10). Deze regeling van het ontslag van vrouwelijke rijksambtenaren was in hoofdzaken dezelfde als die welke in het ontwerp-Heemskerck was voorgesteld. Het beleid van de Staat als werkgever in deze, via een verbodsbepaling met uitzonderingsmogelijkheden, zou tot ver in de vijftiger jaren worden gehandhaafd.

2. Verscherpte maatregelen.

Ruim een jaar later werd ook voor de onderwijzeressen een soortgelijke regeling in de L.O.-wet opgenomen (11). Aanvankelijk was hier nog sprake van een facultatief ontslag, maar in 1935 zou de desbetreffende ontslagbepaling door een imperatieve worden vervangen (12).

De maatregel tegen de gehuwde ambtenares werd in 1933 nog wat verscherpt. Terwijl bij de totstandkoming van het Algemeen Rijksambtenarenreglement (ARAR) in 1931 de ontslagbepaling reeds was opgenomen (art. 97) werd bij de rijksoverheid nu ook het indienstnemen van gehuwde vrouwen slechts in uitzonderingsgevallen toegestaan (13). Bovendien werd het in concubinaat leven met huwelijk gelijkgesteld (art. 97a ARAR). Voornamelijk had deze maatregel alleen betrekking op de huwende ambtenares die in rijksdienst was; in 1933 echter had de minister van Binnenlandse Zaken, de Wilde,

middels een circulaire de provinciale- en gemeentebesturen gevraagd hun ambtenarenreglementen bij die voor de rijksambtenaren aan te passen. Een door deze bewindsman op 27 juni 1933 ingestelde commissie onder voorzitterschap van zijn partijgenoot Schouten had hem hiertoe geadviseerd (14). Het door deze Commissie-Schouten uitgebrachte rapport bracht naast de bekende principiële bezwaren een nieuw argument naar voren, dat de heersende economische crisis de tegenstanders van de arbeid der gehuwde vrouw in handen had gegeven: in tijden van grote werkloosheid zou de gehuwde vrouw, aan tallozen aanstoot gevend, zich uit het arbeidsproces terug moeten trekken ten behoeve van de werkloze man (15).

De laatste vooroorlogse actie tegen de vrouwenarbeid werd in 1937 ingezet door de minister van Sociale Zaken Romme en was mede gericht tegen de werkende vrouw die niet in overheidsdienst was. Het door de minister bij de Hoge Raad van Arbeid ahangig gemaakte voorontwerp van wet beoogde een algemeen verbod van arbeid van de gehuwde vrouw - behalve dan in het huishouden - terwille van de bescherming van het gezin. Het voorontwerp ontmoette fundamentele kritiek en werd door Romme's opvolger Van den Tempel (SDAP) niet meer aan de orde gesteld.

Tot 1943 gebeurde er niets. In mei van dat jaar werd het echter door de sekretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken raadzaam geacht afwijking van de ontslagregel in ruimere mate toe te staan. In het belang van de dienst leek het hem met het oog op de uitzending van mannelijk personeel naar Duitsland wenselijk, de mogelijkheid open te houden om de vanwege haar huwelijk ontslagen ambtenares voorlopig op arbeidskontrakt in tijdelijke dienst te houden. Hierbij speelde tevens mee de onzekere positie, waarin vrouwen na het vertrek van hun echtgenoten zouden komen te verkeren (17).

Ook ten aanzien van het ontslag van onderwijzeressen werden de ontheffingsmogelijkheden verruimd. Deze bezettingsmaatregelen bleven tot mei 1945 van kracht.

3. De na-oorlogse ontwikkelingen.

Het was na de bevrijding duidelijk dat niet zonder meer op de vooroorlogse ontslagregeling kon worden teruggevalen. Allereerst maakte de personeelsschaarste in de periode van wederopbouw het voor de regering noodzakelijk de tijdens de bezetting ingevoerde regeling voorlopig over te nemen. Er waren echter ook andere dan economische motieven waarmee terdege rekening moest worden gehouden. Zo had de saamhorigheid in de oorlogsjaren een grotere waardering voor de vrouwenarbeid en ook voor de positie van de gehuwde vrouw tot gevolg gehad. Ook was het inzicht doorbroken dat enige arbeid buiten haar gezin voor de meeste vrouwen gewenst was (18). De door allerlei hulpmiddelen verminderde werkzaamheden in de huishouding maakten ruimte voor andere activiteiten, waarbij de gezinstaat niet in het gedrang behoefde te komen. Bovendien ging het nog altijd om een zeer gering aantal gehuwde werkende vrouwen.

De eerste na-oorlogse volkstelling gaf aan dat op 31 mei 1947 in Nederland op een totale beroepsbevolking van 924.721 het aantal werkende gehuwde vrouwen moest worden gesteld op ruim 190.000. Hiervan werkte 80% (152.000) mee in het bedrijf van haar echtgenoot: in de landbouw, in winkels of in de horeca. Onder de overige 38.000 vrouwen die dus in loondienst voor derden buitenshuis werkzaam waren bevonden zich ruim 3600

landarbeidsters, 6000 werksters, 3400 huispersoneel en 3600 bedienend personeel, waaronder keukenpersoneel, naaisters e.d. Van het totaal aantal gehuwde vrouwen (1.997.800) was dit ongeveer 1,8%. Van het totaal aantal in loondienst werkende vrouwen was dit 5,7% (19).

De houding van de overheid ten opzichte van de gehuwde ambtenares was ongetwijfeld van invloed op de houding van het partikuliere bedrijfsleven. Ook hier was men in het algemeen geen voorstander van de werkzaamheid van gehuwde vrouwen. In veel bedrijven werd - wanneer het personeelsaanbod dit toeliet - bij huwelijk ontslag verleend. Hieraan konden een of meer van de volgende motieven ten grondslag liggen (20):

1. het principiële standpunt: de gehuwde vrouw hoort in het gezin;
2. vrees voor ongunstige morele beïnvloeding van de ongehuwden met als gevolg een daling van het zedelijk peil van het personeel;
3. langdurige absentie bij bevalling;
4. over het algemeen een groter absentisme.

Evenals bij de overheid werd ook hier het aantal gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten voornamelijk bepaald door de toestand op de arbeidsmarkt. Als de maatschappij de gehuwde vrouw in beroepsarbeid nodig had gaf - ondanks de onveranderde visie op de gezinstak - steeds het economisch motief de doorslag.

Het percentage gehuwde vrouwen in het arbeidsproces, met uitzondering van die in de landbouw, was vrij konstant: in 1899 was dit 2,3%, in 1909 2,2%, in 1930 eveneens 2,2% en in 1947 3,6%. In alle ons omringende landen lag dit percentage beduidend hoger. Zo was dit in 1931 in Frankrijk 13,4% en in Groot-Brittannië 5%, in 1930 in België 10,1% en in Zwitserland 8,6% (21). Hierbij moet worden opgemerkt dat in geen enkel West-Europees land onderscheid werd gemaakt in de arbeidsmogelijkheden van mannen en vrouwen. In Groot-Brittannië was in 1946 het laatste land waarin de wettelijke beperking tegen de arbeid der gehuwde vrouw werd opgeheven (22). Hoewel de werkzaamheden in loondienst van gehuwde vrouwen in Nederland dus nog geen rol van betekenis speelden werd hun aantal in de Nederland dus nog geen langzaam groter. De vrouwelijke beroepsbevolking was in 1947, vergeleken met 1930, toegenomen met 24%; tegenover een toename van de mannelijke beroepsbevolking met 20%. Dit aandeel zou ook na 1947 belangrijk stijgen. De ongelijke beloning van de arbeid met als indirect gevolg dat ondernemers uit economische overwegingen meer vrouwen gingen aantrekken zal hieraan niet vreemd geweest zijn.

De na-oorlogse regering nam vanwege de personeelsschaarste de door de bezetter ingevoerde regeling over. Dit betekende dat op grond van art. 97 ARAR aan de huwende ambtenares nog wel ontslag zou worden verleend, maar dat zij dan nog op arbeidskontraat in dienst kon blijven totdat voor de betreffende functie mannelijk personeel voorhanden was. Op de dan naar burgerlijk recht gesloten arbeidsovereenkomst was de in het ARAR neergelegde ontslagbepaling niet van toepassing. Aanvankelijk zou deze faciliteit tot 1 januari 1947 gelden, maar de toestand op de arbeidsmarkt maakte verlenging van deze termijn, in eerste instantie met één jaar, noodzakelijk. Desgevraagd liet Minister-President Beel in de Tweede Kamer in het najaar van 1946 weten, dat de regering niet van plan was het in art. 97 ARAR neergelegde dwingende ontslagvoorschrift te wijzigen (23).

4. De standpunten der politieke partijen.

Hoe was nu de houding van de na-oorlogse politieke partijen ten aanzien

van de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin? Het waren vooral de confessionelen die zich tegenstanders toonden van gelijkberechtiging van de vrouw. In de vooroorlogse programs der R.K. Staatspartij in 1922, 1929 en 1933 maakte een verbod van de arbeid der gehuwde vrouw in fabrieken en werkplaatsen en als ambtenares en onderwijzeres een belangrijk punt uit. De in 1945 opgerichte KVP benadrukte in haar program slechts het "natuurlijke karakter van het gezin en zijn hooge waarde voor de gemeenschap", waarbij de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin niet eens ter sprake werd gebracht (24).

Evenzo de ARP, die in haar verkiezingsprogram voor 1946 wel het eigen recht van het gezin onderstreepte, maar met geen woord repte over de rechten van de vrouw (25). Bij de antirevolutionairen had de vrouw niet alleen op het economische - maar ook op het politieke vlak toch al niet veel rechten. Terwijl voor de katholieken en voor de christelijk historischen al in 1922 een vrouwelijke afgevaardigde in de Tweede Kamer verscheen zou het tot 1963 duren voordat een vrouw namens de ARP haar intrede deed in de Staten-Generaal (26). Lange tijd zou de houding van de ARP ten aanzien van het passieve kiesrecht voor vrouwen - dat binnen deze partij pas in 1953 werd verleend - worden bepaald door het in 1921 door de zgn. Commissie-Idenburg ingenomen standpunt. Het rapport van deze commissie bevatte de volgende konklusie: "... dat God de vrouw in het algemeen een andere taak heeft aangewezen dan haar door toepassing van het politieke passieve kiesrecht zou worden toebedacht; dat derhalve de anti-revolutionaire partij zich heeft te onthouden van het kandidaat stellen van vrouwen; dat op dezen regel alleen uitzondering toelaatbaar is, als onder leiding des Heeren het voor de anti-revolutionaire partij duidelijk geworden is, dat dit door God is gewild; dat dit thans niet het geval is" (27).

De CHU sprak zich in haar Sociaal Program uit voor "een voortdurende zorg voor de ontplooiing en versterking van het gezin en het gezonde gezinsleven" (28).

Ten aanzien van de arbeid der gehuwde vrouw moesten zodanige bepalingen worden vastgesteld, "dat krachtens deze, wegens voor haar schadelijke gevolgen .... hetzij beperking, hetzij een algeheel verbod van arbeid ... mogelijk zij" (29).

Ook door de partijen die de arbeidsmogelijkheden van de vrouw wilden verruimen werd het gezinsbelang vooropgesteld. Zo spreekt het Beginselprogram van de PvdA zich uit voor "bescherming en verheffing van het gezin", maar noemt als middelen hiervoor de sociale-, de fiskale- en de woningpolitiek (30). Het Urgentieprogram voor de verkiezingen van 1946 bevatte o.m. gelijkgerechtigdheid van mannen en vrouwen, terwijl het Gemeenteprogram aandrang op "opheffing van de verplichting tot het geven van ontslag aan de gehuwde ambtenares" (31).

Ook de VVD zag het gezin als kern der maatschappij maar liet op deze verklaring in haar Beginselprogram onmiddellijk volgen het streven naar gelijkstelling voor de wet van man en vrouw (32). Het Urgentieprogram voegde hier de gelijke benoembaarheid van mannen en vrouwen in overheidsfuncties aan toe (33).

De CPN had eveneens de bescherming van het gezin in haar verkiezingsprogram opgenomen (34). De Beginselverklaring van deze partij verwoordde al in 1946 het streven naar "zodanige sociale voorzieningen voor de vrouw, dat deze deel kan nemen aan de productie, waar zij dat wenst, zonder haar gezin te verwaarlozen" (35).

De Staten-Generaal bleek niet bereid zich neer te leggen bij de door de regering gevoerde politiek ten aanzien van de gehuwde ambtenares en onder leiding van Mr. Corry Tendeloo - een sinds 1945 voor de PvdA in de Tweede Kamer zitting hebbende feministe - werd het offensief ingezet tegen de diskriminerende behandeling van de gehuwde werkende vrouw (36). Bij de mondelinge behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken in de Tweede Kamer op 21 november 1946, werd de ontslagkwestie door Mw. Tendeloo voor het eerst principieel in een goed gedocumenteerd betoog aan de orde gesteld (37). In de dertiger jaren, zo stelde zij, "hebben wij onder het motief van de werkloosheid een heele reeks van maatregelen tegen den vrouwenarbeid gehad, bepalingen, die destijds werden gemotiveerd met het excuus van het teveel aan arbeidskrachten en het te weinig aan arbeid. Met name gingen deze bepalingen tegen den arbeid van gehuwde vrouwen en het gevolg was, dat dezen voor het grootste gedeelte uit den Overheidsdienst verdwenen". Zij vroeg zich af of deze bepalingen bij het heersende tekort aan arbeidskrachten nog moesten worden gehandhaafd. Volgens mevrouw Tendeloo was het vraagstuk van de arbeid der gehuwde vrouw steeds bezien vanuit een oogpunt van opportuniteit en kon moeilijk gesproken worden van een principe, "wanneer men de opeenvolgende perioden van aanstelling en ontslag hand in hand ziet gaan met tijden van opgang en neergang in de conjunctuur". Ook zij was van mening dat de arbeid van een gehuwde vrouw zeker geen verwaarlozing van het door haar gestichte gezin tot gevolg mocht hebben. Hierbij moest men wel bedenken, dat volgens de statistieken 10% van alle gezinnen kinderloos bleef en daarboven 15% nog geen kindlang. Wie had er ooit bezwaar gemaakt tegen de arbeid van een gehuwde vrouw, die met weinig of geen voldoening alleen voor het loon werd bezangeres, toneelspeelster of schilderes? Anders lag dit bij fabrieksarbeid, die met weinig of geen voldoening alleen voor het loon werd verricht. Ook intellectuele arbeid werd in het algemeen gewenst en verricht wanneer dit financieel nodig was. Dit laatste stond echter ter beoordeling van de echtelieden en diende niet door de overheid te worden beslist. In de algemene verbodsbepaling tegen de arbeid van vrouwen zag mevrouw Tendeloo een aantasting van de persoonlijke vrijheid. Tenslotte wees zij erop, dat het aantal gehuwde werkende vrouwen in Nederland veel geringer was dan in de overige West-Europese landen, hetgeen volgens haar op een zekere welstand duidde. Nu de economische toestand in Nederland er niet zo rooskleurig uitzag zouden wij er niet aan kunnen ontkomen de gehuwde vrouw in het arbeidsproces in te schakelen.

Het uitvoerige betoog van mevrouw Tendeloo werd door minister Beel slechts summier beantwoord. Hij volstond met de toezegging te zullen onderzoeken in hoeverre het mogelijk was de in het ARAR neergelegde uitzonderingsbepaling te verruimen. Het uitgangspunt - de gehuwde vrouw behoort in het gezin - werd door het Kabinet onverkort gehandhaafd (38).

In de Eerste Kamer werd het Kabinetsstandpunt van harte onderschreven door Reijers (CHU). Een gehuwde vrouw hoorde in het gezin en als het aan hem lag, zo betoogde Reijers, "werden ze reeds minstens een half jaar vóór haar huwelijk eervol ontslagen, om haar de gelegenheid te geven nog eenige onmisbare huiselijke bezigheden te leeren, wil haar huwelijk niet arm zijn aan echte gezellige huiselijkheid en warmte" (39). Misschien wilde hij hiermee tevens een mogelijkheid aanduiden om te komen tot een verbetering van het veel te geringe aanbod van huishoudelijk personeel (40). De CPN veroordeelde het diskriminerende beleid van de overheid. Namens deze partij onderstreepte Brandenburg nogmaals dat men zich in deze ont-

slagwastie niet teveel achter het principe moest verschuilen. Het principe wordt alleen gehanteerd als de conjunctuur dat vereist, zo stelde hij. "Daar, waar de vrouw, ook de gehuwde, als goedkoope werkkracht dienst kon doen, heeft men over het algemeen er zich niet voor geschaamd deze goedkoope arbeidskrachten in dienst te nemen. Daar kwam het gehuwd zijn pas in de tweede plaats" (41).

Onder het nieuwe kabinet in 1948 verzetten de tegenstanders van de ontslagbepaling zich andermaal tegen de handhaving hiervan in het ARAR. In - middels was bij circulaire van 13 oktober 1947 bepaald dat de gehuwde ambtenares tot januari 1950 in dienst mocht blijven. Eigenlijk was iedereen het er wel over eens dat, zeker wanneer er kinderen waren, de gehuwde vrouw in de eerste plaats in het gezin behoorde. Dat er in Nederland zo over werd gedacht was ook wel gebleken uit de volkstellingen van 1929 en 1947, toen resp. 6,5% en 9,1% van de gehuwde vrouwen een beroep uitoefenden. Lag het dan nog wel op de weg van de overheid het gezinsbelang op deze wijze te willen bevorderen, zo stelde mevrouw Fortanier-de Witt (VVD). "In ieder gezin hebben de beide echtgenoten te zamen te beoordelen wat het gezinsbelang vordert en heeft de Staats als zodanig geen enkele taak!" (42). Haar pleidooi voor het eigen beslissingsrecht van man en vrouw werd ondersteund door Gortzak (CPN) en mevrouw Tendeloo, welke laatste er bij de minister van Binnenlandse Zaken op aandrang een onderzoek te doen instellen naar de feitelijke positie van de vrouw in overheidsdienst om er eindelijk eens achter te komen waarover nu eigenlijk werd gepraat (43). De confessionele partijen hielden onverkort aan het steeds door hun ingenomen standpunt vast en wensten de verbodsbepaling in z'n geheel te handhaven (44). De minister van Binnenlandse Zaken, van Maarseveen, toonde zich niet bereid van het door de Regering ingenomen standpunt, dat hij redelijk en juist achtte, af te wijken (45). Hij zei overigens niet van mening te zijn dat de gehuwde vrouw in geen enkel geval in overheidsdienst mocht zijn. "Als b.v. een vrouw, zonder kinderen, gehuwd is met een man, die in een krankzinnigengesticht zit, waarom zouden wij haar dan niet vergunnen, haar brood in Overheidsdienst voor haar zelf en haar man te verdienen?" (46). Aan het door mevrouw Tendeloo gevraagde onderzoek wilde hij - zij het met de nodige skepsis - zijn medewerking niet onthouden. "Ik zou niet graag een commissie van onderzoek instellen pour le seul plaisir de faire des recherches. Indien echter de geachte afgevaardigden Tendeloo en Dassen menen, dat hun kijk op het vraagstuk verdiept kan worden en hun oordeel beïnvloed kan worden door de resultaten van het onderzoek ener commissie, wil ik dat onderzoek niet weigeren" (47). De door van Maarseveen toegezegde commissie werd op 11 juni 1949 geïnstalleerd onder voorzitterschap van Mr. P.A.G. Ubink en bracht in 1952 verslag uit van haar bevindingen. Voor het echter zover was bleek de opinie in en buiten de Staten-Generaal zich toch langzaam ten gunste van de gehuwde werkende vrouw te wijzigen. Zo was op 15 december 1948 in de Tweede Kamer de motie-van Sleen (PvdA) aangenomen, waarin de Regering werd gevraagd te bewerkstelligen dat gehuwde vrouwelijke leerkrachten bij de verschillende takken van onderwijs konden worden gehandhaafd en voor een benoeming in aanmerking konden komen (48). De stemverhouding was 35 tegen 31, waarbij moet worden aangetekend dat van de KVP-fractie nogal wat leden ontbraken. Een principiële uitspraak was hiermee ook nog niet verkregen, omdat de motie-van Sleen er een zaak van opportuniteit van maakte.

In verband met het tekort aan leerkrachten mocht de gehuwde onderwijzeres voorlopig blijven; tot een wetswijziging in de geest van de motie bleek de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Rutten, niet bereid.

Ook ten aanzien van de gehuwde ambtenares werd de ontslagmaatregel steeds weer opgeschort, aanvankelijk tot 1 januari 1950 en tenslotte in 1952 voor onbepaalde termijn.

5. Een katholiek met een liberaal geluid.

Het verzet tegen de gehuwde werkende vrouw was binnen de KVP ook niet meer zo eensgezind, zoals bleek bij de discussie over dit vraagstuk in de Eerste Kamer op 9 maart 1949. Nadat van Lieshout het onveranderde principiële standpunt van de meerderheid der katholieke fractie nog eens had verwoord, benadrukte zijn partijgenoot Beaufort OFM in een helder pleidooi het persoonlijke beslissingsrecht van man en vrouw t.a.v. de vraag of de gezinsbelangen al dan niet verenigbaar waren met niet-gezinsarbeid van de vrouw. Ook preventief optreden van de overheid in dezen achtte hij uit den boze (49). Overigens betwijfelde hij of het gezinsbelang inderdaad het motief voor de bedoelde maatregel was geweest: "Want in de eerste plaats heeft de Overheid zich nooit bekommerd over de vele gehuwde vrouwen, die haar gebouwen schoonhielden, terwijl toch juist bij deze categorie nadeel voor het gezin, wellicht meer nog dan bij de ambtenaressen, leid voortdurend laten afhangen van den stand der arbeidsmarkt: bij schaarste aantrekken, bij ruimte afstoten" (50).

Minister van Maarseveen bleek niet bereid de stellingen van pater Beaufort te aanvaarden. Hij zag de gezinsrechten in zo nauw verband met de openbaarscheiding, van leerplicht en van ontslag.

Mede naar aanleiding van het betoog van pater Beaufort in de Eerste Kamer werd er door Romme in De Volkskrant op gewezen, dat in deze kwestie ook rekening diende te worden gehouden met de belangen van de gezinnen, waarvoor werk buitenshuis. De door Beaufort verdedigde opvatting zou volgens Romme voor de praktijk van het leven betekenen, dat het kleinere of het rijkere gezin dubbele inkomsten kon genieten en een daaraan verbonden levensstaat kon voeren, terwijl het grotere of het armere gezin het alleen met de inkomsten van de man moest doen. Hij achtte deze tegenstelling bedenkelijk: "Te meer, omdat dat kleinere gezin nu eenmaal zo verschrikkelijk dikwijls opzettelijk en tegennatuurlijk klein gehouden wordt". Het is opmerkelijk dat voor sommige katholieken het al in 1907 gehanteerde argument, als zou intrekking van het ontslagverbod een stimulans zijn voor ongeoorloofde gezinsbeperking, nog niets aan actualiteit had verloren.

De door Romme geopperde suggestie als zou bij de beoordeling van de arbeidsmogelijkheden van de vrouw met het kleine gezin worden onderscheiden tijd- en krachtenoverschot bij de vrouw het gevolg was van tegennatuurlijke gezinsbeperking, werd door Beaufort volledig verworpen (52). Niet alleen zou een dergelijk onderscheid in de praktijk niet zijn te maken, maar ook werd bedoelde gezinsbeperking door steeds meer gehuwden niet langer moreel afkeurenswaardig geacht. Als voornaamste bezwaar tegen Romme's

benadering stelde Beaufort echter dat zelfs het gevaar voor verkeerde praktijken op zich geen voldoende rechtsgrond was voor overheidsop treden in dezen, waar het betrof de zeer persoonlijke levenssfeer. Veel van Beauforts visie was ook te beluisteren in het rapport dat in augustus 1951 werd uitgebracht door een commissie uit het - met de KVP gelieerde - Centrum voor Staatkundige Vorming (53). Het Centrum wees beperkende overheidsmaatregelen in de huidige omstandigheden af en zag hierin slechts een uiterst middel wanneer zou blijken van aanmerkelijk nadeel voor het algemeen welzijn of verminderde werkgelegenheid van de mannelijke kostwinners door frequent voorkomende arbeid van de gehuwde vrouw (54). De algemene situatie in dit opzicht was in Nederland zeker niet ongunstig, gezien de beperkte omvang - het ging hierbij om 1,75% van de gehuwde vrouwen - van de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. De primaire verantwoordelijkheid hiervoor berustte bij de echtgenoten en niet bij de Overheid (55).

6. Het Rapport-Ubink.

De in juni 1949 aan de Commissie-Ubink verstrekte opdracht had een praktisch karakter. Zij moest allereerst een onderzoek instellen "naar de feitelijke toestand, te weten het aantal ambtenaren, waaronder uiteraard ook te verstaan de dames, die op arbeidsovereenkomst werkzaam zijn, dat in Rijksdienst werkzaam is, de samenstelling van haar gezinnen en de vraag, of het aanvaarden dan wel continueren van de dienstbetrekking het gevolg was van het feit, dat de wederhelft van de betrokken ambtenares buiten staat was in het onderhoud van zijn gezin te voorzien, dan wel andere overwegingen de voornaamste rol hebben gespeeld". Aldus formuleerde Dr. Prinsen, Sekretaris-Generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het eerste deel van de opdracht in zijn installatierede. Vervolgens moest de commissie de Minister van Binnenlandse Zaken, mede gelet op de resultaten van het onderzoek naar de feitelijke toestand, van advies dienen met betrekking tot de vraag, welke gedragslijn mede voor de praktijk het meeste aanbevelingswaardig diende te worden geacht ten aanzien van de huwende en gehuwde vrouw in Rijksdienst.

In juni 1952, drie jaar na haar installatie, bracht de Commissie-Ubink rapport uit (56). Uit het door haar verrichte onderzoek bleek dat de meeste gehuwde vrouwen - ook in de hoger gequalificeerde beroepen zoals ambtenares en onderwijzeres - werkten uit economische noodzaak. De aard van de door hen uitgeoefende beroepen gaf een indicatie omtrent de mogelijkheid beroeps- en gezinsarbeid op bevredigende wijze te combineren. De volkstelling van 1947 bevatte hierover duidelijke cijfers (zie par. 3). In het algemeen was derhalve het motief voor arbeid buiten het gezin gelegen in de bevordering van de belangen van het gezin door verbetering van de economische positie.

Voor de jaren na 1947 zou blijken, dat, behalve in de landbouw en in de huiselijke diensten - waar een duidelijke achteruitgang waarneembaar was - de arbeid van vrouwen in ons land belangrijk toenam, in het bijzonder in de administratieve beroepen en bij het onderwijs (57).

Van de 23.274 in 1950 in de Rijksdienst - niet met schoonmaakwerkzaamheden belaste - werkzame vrouwen waren er 979 (4,2%) gehuwd (58). Uit het onderzoek van de Commissie-Ubink bleek dat in slechts 2% van deze gevallen het huwelijk een ongunstige invloed uitoefende op de dienstvervulling. De invloed van de dienstvervulling op het huwelijk was natuurlijk nauwelijks

te meten (59). Het onderzoek der commissie had geresulteerd in een compromis-voorstel, waarbij de minister werd geadviseerd de bepaling, dat bij het aangaan van het huwelijk ontslag moest worden verleend, geen toepassing te doen vinden ten aanzien van de vrouwen die

- a. de leeftijd van 30 jaar hadden bereikt;
- b. zonder wezenlijke onderbreking een diensttijd van 10 jaar of langer in Rijksdienst hadden vervuld;
- c. de rang van commies dan wel een daarmee gelijk te stellen of hogere rang bekleedden.

De commissie was van mening dat met deze bepaling voldaan kon worden aan de eis, dat rekening moest worden gehouden zowel met het dienstbelang, als met de belangen van de betrokkenen.

Het compromis van de Commissie-Ubink bevatte in wezen een beslissing contrair aan wat de ministers Beel, Witteman en Van Maarseveen in de na-oorlogsjaren als Kabinetsstandpunt hadden medegedeeld. Romme, voorzitter van de in deze sterk verdeelde katholieke fractie, was blijkens zijn commentaar in De Volkskrant niet erg gelukkig met het compromisvoorstel (60). Hij benadrukte de eigen verantwoordelijkheid van de overheid als goed en voorbeeldig werkgeefster met betrekking tot de vraag wie zij wel en wie zij niet in haar dienst nam of hield. De gehuwde vrouw behoorde in het gezin en de overheid die haar de gelegenheid gaf van deze regel af te wijken bevorderde sociale misstanden. De door Romme geuite bezwaren werden in de Tweede Kamer door slechts een gedeelte van de KVP-fractie onderschreven (61).

7. Mr. Corrie Tendeloo interpelleert.

Pas drie jaar na het verschijnen van het rapport-Ubink zou de Regering haar standpunt inzake de gehuwde ambtenares bepalen. Het werd ook wel de hoogste tijd want in september 1955 kwam in de Tweede Kamer het ontwerp-Kleuteronderwijswet in behandeling, dat het ontslag van de ontwerp-terleidster niet meer bevatte, zoals de L.O.-wet dit deed ten aanzien van de huwende onderwijzeres. Dat in het ontwerp door de Regering geen voorstel was gedaan de gehuwde kleuterleidster te weren kwam niet als een verrassing. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Cals, had al op 14 december 1953 in de Tweede Kamer laten weten, "dat in de eerste plaats de echtgenoten zelf en niet de Overheid moeten uitmaken, of de vrouw bepaalde werkzaamheden elders zal verrichten" (62).

Het zal dan ook geen toeval zijn geweest, dat vlak voor het begin van het kleuterdebat bekend werd dat de Regering had besloten de algemene ontslagregel te handhaven! Wel was zij bereid ruimere mogelijkheden te openen op die regel uitzonderingen te maken als dat nodig was in verband met "in de praktijk gebleken behoeften" (63). Principieel bleef het ontslag dus vooropstaan, waarmee de Regering ver achterbleef bij het compromisvoorstel waarover de Commissie-Ubink het in 1952 eens was geworden.

Het door de Regering ingenomen opportunistische standpunt was voor mw. Tendeloo aanleiding in de Tweede Kamer op 15 september een interpellatie te houden over de houding van de Regering ten aanzien van de gehuwde ambtenares. De interpellante gaf als haar oordeel dat het ontslag weliswaar altijd verdedigd was op ideële motieven - de gehuwde vrouw hoort in het gezin thuis - maar dat in feite het economisch motief de doorslag gaf. "Het ideële motief is slechts een schoon kleed om de concurrentiestrijd te verhullen. Er is geen vrouw meer die er in gelooft", zei ze (64). Mevrouw Tendeloo, die in 1946 voor het eerst om afschaffing van de ontslag-

bepaling had gevraagd, wees erop, dat de inzichten en de maatschappelijke verhoudingen de afgelopen tien jaren nogal waren veranderd. Andermaal deed zij een beroep op de Regering om liever ten halve te keren dan ten hele te dwalen. De minister van Binnenlandse Zaken, Beel, antwoordde, dat het in het kader van modern personeelsbeleid de plicht van de overheid als werkgeefster was te beoordelen voor welke functies het verantwoord was de gehuwde vrouw in dienst te nemen. Het dienstbelang vereiste dat de overheid moest kunnen rekenen op een arbeidsprestatie gedurende de gehele diensttijd, dus tot het 65ste jaar. Tenslotte wees hij erop, dat de wijziging een compromis-oplossing was, nu over deze kwestie een groot verschil van inzicht bestond. In ieder geval was de Regering niet bereid te voldoen aan de wens van mw. Tendeloo om de beslissing over te laten aan de echtelieden.

Mevrouw Tendeloo was door het antwoord van de minister natuurlijk niet gerustgesteld en diende, mede namens mw. Fortanier-de Witt (VVD), een motie in waarin werd uitgesproken, dat het niet op de weg van de Staat lag de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden en waarin de Regering werd uitgenodigd de met deze opvatting strijdige voorschriften te herzien. De argumenten die bij de replieken naar voren werden gebracht waren niet nieuw. De oppositie tegen de ontslagbepaling in het ARAR werd voornamelijk door vrouwen gevoerd. Behalve de indiensters van de motie waren dat Jkvr. Wttewaall van Stoetwegen (CHU), die haar persoonlijke instemming betuigde met de motie, Mw. De Vink (KVP), die namens een gedeelte van haar fractie de grondgedachte van de motie onderschreef en Mw. Lips-Odinot (CPN). Tegenstander van de motie verklaarden zich de heren Stokman (KVP), Stapelkamp (ARP), Tilanus (CHU) en Welter (KNP). Hun argumenten liepen uiteen van de goddelijke bestemming van de vrouw in het gezin via dreigende kinderloosheid naar overwegingen van opportuniteit. Minister Beel slaagde er ondanks enkele vage toezeggingen niet in de voorstanders van de motie-Tendeloo op andere gedachten te brengen. De motie, die op verzoek van mw. De Vink was uitgebreid met de woorden "behoudens bij het blijken van misstanden", werd na een uitermate spannende stemming, waarbij slechts tien kamerleden afwezig waren, aangenomen met 46 tegen 44 stemmen. Dit resultaat was voornamelijk te danken aan de omstandigheid, dat behalve de PvdA, VVD en CPN, zich ook vijf afgevaardigden van de KVP, aangevoerd door mw. De Vink, plus twee Christelijk-Historischen (Freule Wttewaall van Stoetwegen en de heer Krol) bij de tegenstanders van het ontslagvoorschrift schaarden. Bovendien verklaarde de heer De Graaf namens een viertal KVP-leden dat zij tot op zekere hoogte met de motie accoord gingen, maar bezwaren hadden tegen de tekst. Zij stemden tenslotte tegen omdat naar hun mening de preventieve taak van de overheid tot bescherming van het gezinsleven in de motie onvoldoende erkenning had gevonden.

Met de aanvaarding van de motie-Tendeloo was thans - vijftig jaar nadat de strijd voor de rechten van de gehuwde vrouw in overheidsdienst begonnen moest worden - voor het eerst een uitspraak door de Tweede Kamer gedaan, waarin de oude rechtsongelijkheid principieel werd afgewezen. Het was overigens niet te verwachten dat het ontslagvoorschrift spoedig zou worden opgegeven, nu minister Beel aanvaarding van de motie "ernstig had ontraden". De Regering kan zo'n uitspraak van de Kamer naast zich neerleggen, hetgeen wel vaker gebeurt. De Kamer rest dan nog slechts de mogelijkheid het Kabinet naar huis te sturen, waar in het gegeven geval

weinig animo voor zou bestaan.

8. Afloop.

Een klein jaar later maakte het formatie-overleg voor het vierde Kabinet-Drees duidelijk hoe gevoelig de kwestie nog lag bij de katholieke fractieleider Romme. Deze wees de hem aangeboden portefeuille van Binnenlandse Zaken af met als belangrijkste motief, "dat het programmpunt ten aanzien van de gehuwde ambtenares (conform de motie-Tendeloo) voor hem onaanvaardbaar was, indien hij als minister geroepen zou zijn daaraan uitvoering te geven" (65).

Op 30 november 1957 werd tenslotte door minister Struijcken (KVP) gevolg gegeven aan de motie-Tendeloo en verdwenen de betreffende artikelen uit het ARAR (66).

De strijd om gelijkberechtiging van de vrouw op dit onderdeel was na ruim vijftig jaar in haar voordeel beslist. Met het verdwijnen van de verbodsbepaling kreeg de gehuwde vrouw het recht als ieder ander in de overheidsdienst aan het arbeidsproces deel te nemen.

De KVP - die zich als belangrijkste groepering lange tijd met succes tegen gelijkberechtiging van de vrouw had verzet - legde zich er nu bij neer. Ook binnen deze partij was men tenslotte tot de conclusie gekomen dat de vraagstukken, verbonden aan de arbeid van gehuwde vrouwen, niet bevredigend waren op te lossen met alleen maar verbodsbepalingen uit te vaardigen en daarop min of meer vergaande uitzonderingen te maken. Dat de houzaak door het halverwege de jaren vijftig groeiende inzicht, dat de grote vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten van structurele en niet van tijdelijke aard was (67). Nu de zaken er zo voorstonden werd het de gehuwde vrouw met zich meebracht. De aanvankelijke tegenstanders konden zich er nu mede voor inzetten verruiming van de arbeidsmogelijkheden voor gehuwde vrouwen gepaard te doen gaan met concrete maatregelen om de nadelen weg te nemen, die hieruit voor de gezinnen en de gemeenschap zouden kunnen voortvloeien.

Met de ook op dit punt turbulente 60-er jaren voor de deur kwam een bezinning op de emancipatie van de werkende gehuwde vrouw beslist niet te vroeg! (68).

Noten.

1. KB van 2 maart 1904, nr. 50; zie: A.E.J. de Vries-Bruins, Uit spuit, de bocht weer uit? Comité tot verdediging van de vrijheid van de arbeid van de vrouw. 's-Gravenhage 1948, p. 8.
2. KB van 23 oktober 1907, nr. 94.
3. HTK 1907/08, Verslag, 5 december 1907, p. 863.
4. A.v., p. 863.
5. Door de arbeid van de gehuwde vrouw, niet kostwinster, zou bovendien het loon van haar echtgenoot in gevaar komen omdat de sociale rechtvaardigheid zich verzette tegen een gezinsloon dat de behoeften te boven zou gaan. In katholieke en in socialistische kringen speelde het behoefte-element een belangrijke rol bij de loonbepaling. De liberalen waren voorstanders van een beloning naar arbeidsprestatie. Zie: Mr. J.B. Bomans, Het gezinsloon en de groote gezinnen. Haarlem 1919.

6. Staatscommissie-Ubink, Het vraagstuk van de gehuwde ambtenares. Rapport uitgebracht door de commissie ingesteld bij Beschikking van de Minister van Binnenlandse Zaken van 11 juni 1949, nr. 15792/R. 's-Gravenhage 1952. Bijlage VI, geschiedenis van maatregelen.
7. HTK 1909/10, Bijlage nr. 256.
8. J.P. Gribling, P.J.M. Aalberse 1871-1948. Utrecht 1961, p. 336.
9. P.J. Oud, Het jongste verleden. Deel II, p. 179.
10. K.B. van 13 maart 1924, Stbl. nr. 122.
11. Wet van 28 mei 1925, Stbl. nr. 207.
12. Wet van 10 januari 1935, Stbl. nr. 10.
13. KB van 22 mei 1933, Stbl. nr. 294.
14. Rapport van de Commissie-Schouten, ingesteld bij beschikking van de Minister van Binnenlandse Zaken van 27 juni 1933 en belast met het vaststellen van toetsingsnormen voor de beoordeling van de bezoldiging van het personeel. 's-Gravenhage 1933.
15. Ubink, a.w. p. 25.
16. Vervallen.
17. Circulaire van 31 mei 1943, nr. 1550/R, afd. Ambtenarenzaken.
18. L.H. Cornelissen e.a., De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. 's-Gravenhage 1962, p. 17.
19. Sociaal-Economische Raad, Advies inzake het vraagstuk van gelijke beloning van mannen en vrouwen voor gelijkwaardige arbeid. SER 1953 nr. 9, 's-Gravenhage 1953, p. 11.
20. Ubink, a.w. p. 33.
21. Sociaal-Economische Raad, a.w. p. 12.
22. Ubink, a.w. p.
23. HTK 1946/47, Bijlagen A2, Mva Hoofdstuk I, p. 28.
24. Parlement en Kiezer 1947/48, p. 97.
25. A.v., p. 72.
26. Dr. W.H. Posthumus-van der Goot/dr. A. de Waal, Van moeder op dochter. Nijmegen 1977, p. 391.
27. A.v., p. 204.
28. Parlement en Kiezer 1947/48, p. 83.
29. A.v., p. 82.
30. A.v., p. 111.
31. Parlement en Kiezer 1949/50, p. 141.
32. Parlement en Kiezer 1948/49, p. 122.
33. A.v., p. 125.
34. Parlement en Kiezer 1947/48, p. 91.
35. A.v., p. 87.
36. Corry Tendeloo, geboren in 1897, was na haar studie Engels en Rechten sekretaresse van de Nederlandse Vrouwenclub van 1927 tot 1938. Zij behoorde tot de jongere feministen die tijdens een in het najaar van 1934 door de Vereeniging voor Vrouwenbelangen en gelijke Staatsburgerschap belegde studieconferentie met als onderwerp vrouwenarbeid, een eigen richting had ontwikkeld binnen de vrouwenbeweging. Zij was de eerste voorzitter van het hieruit ontstane Jongeren Werk Comité (JWC). Zij was van 1925 tot 1952 advocate te Amsterdam en gedurende enkele jaren lid van de Amsterdamse gemeenteraad. Hiervoor: W.H. Posthumus-van der Goot/A. de Waal, a.w. p. 263.
37. HTK 1946/47, Verslag p. 409 en 410.
38. A.v., p. 429.
39. HEK 1946/47, Verslag p. 227.

40. Al in 1945 waren van katholieke zijde stemmen opgegaan om te komen tot een arbeidsplicht voor meisjes als oplossing van het tekort aan gezins-hulp. Minister Drees verwierp het denkbeeld van gedwongen tewerkstel-ling in de huishouding omdat hij van mening was dat huishoudelijke ar-beid zich hier niet toe leende, terwijl bij een dergelijke regeling huis aan huis zou moeten worden gecontroleerd. Zie: HTK 1945/46, Aan-Hiervoor: Mr. J.N. Metz in Katholiek Cultureel Tijdschrift 1946, nrs. 4, 5, 6.
41. HEK 1946/47, Verslag p. 232.
42. HTK 1948/49, Verslag p. 379.
43. A.v., p. 391 en 381.
44. A.v., p. 387 (Dassen, KVP), p. 389 (Roosjen, ARP) en p. 390 (Beernink, CHU).
45. A.v., p. 395.
46. Als minister van Justitie was van Maarseveen in 1946 ook bereid geble-ken de vrouw haar plaats te geven in de kinderrechtspleging, op de grif-vrouwen ging doen was begrijpelijk, gezien het gebrek aan gekwalifi-ceerde mannelijke kandidaten; het economisch motief dus !
47. HTK 1948/49, Verslag p. 396.
48. A.v., p. 698. Ook internationaal gezien kwam de gehuwde onderwijzeres er in Nederland niet best van af. Uit een in het voorjaar van 1946 door het Internationaal Opvoedingsbureau gehouden onderzoek bleek, dat van de 43 staten die de enquête beantwoord hadden er slechts vijf waren (Australië, Ierland, Zwitserland (in ongeveer de helft van de kantons), Zuid-Afrika en Nederland) waar het de gehuwde vrouw verboden was onder-wijzeres te worden of te blijven. Alle andere landen (38) maakten geen onderscheid. Zie: Het Schoolblad, 22 februari 1947, p. 52.
49. Dr. L.J.C. Beaufort was de specialist internationale zaken van de KVP, hij had sinds 1946 als Nederlandse afgevaardigde UNO-conferenties be-zocht, alsook de conferenties van de ILO in Genève. Men kan aannemen dat hij zich meer oriënteerde op internationale gebruiken dan op de na-tionale principiële strijd van de KVP.
50. HEK 1948/49, Verslag p. 269.
51. De Volkskrant, 14 en 15 maart 1949: De arbeid der gehuwde vrouw, pag. 1.
52. De Volkskrant, 23 en 26 maart 1949: De arbeid der gehuwde vrouw, pag. 1.
53. Centrum voor Staatkundige Vorming, Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. Is het wenselijk door Overheidsmaatregelen deze arbeid in te perken ? 's-Gravenhage 1951.
54. A.v., p. 12.
55. A.v., p. 10.
56. Tot leden van de commissie waren op 8 juli 1949 benoemd: Mw. A. Koppers-maar voortdurend door Mw. P. Kip-Meyers is vervangen), Mw. A.H. Nolte, Mw. Mr. J. Zeelenberg, Mr. A.C.W.J. Gispen, Mr. J.J. ten Siethoff en Dr. J.H. Wesselings. Tot lid en voorzitter werd benoemd Mr. P.A.G. Ubink, terwijl Mr. M.A. de Bok als sekretaris aan de commissie werd toegevoegd.
57. Dr. P.S. Pels, Vrouwenarbeid in Nederland. ESB 1955, p. 452.
58. Ten aanzien van de vrouwen die met schoonmaakwerkzaamheden waren belast is in de Rijksdienst steeds een afwijkende gedragslijn gevolgd in die zin, dat in het huwelijk van deze arbeidskrachten geen aanleiding werd gevonden het dienstverband te beëindigen, terwijl ook het gehuwd zijn

van een dergelijke arbeidskracht geen beletsel vormde haar - op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht - in dienst te nemen. Het regeringsstandpunt ten aanzien van de gehuwde ambtenares was des te moeilijker te accepteren wanneer men bedacht, dat van de gehuwde vrouwen in Rijksdienst de schoonmaaksters van kantoorlokalen het overgrote deel uitmaakten. In 1950 waren in de Rijksdienst op iedere 5 gehuwde vrouwen er 3 als schoonmaakster werkzaam. De combinatie werk/gezin was juist bij de werksters vaak moeilijk omdat deze meestal werkten op de tijdstippen dat het gezin ze het meest nodig had: vóór 8 uur 's morgens en ná 5 uur 's avonds.

59. Ubink, a.w., p. 12.
  60. De Volkskrant, 24 november 1952 p. 1, De gehuwde ambtenares.
  61. HTK 1952/53, Verslag p. 2093: Van der Zanden.
  62. HTK 1953/54, Verslag p. 2256.
  63. KB van 13 september 1955, Stbl. nr. 428.
  64. HTK 1954/55, Verslag, p. 3000 e.v.
  65. Mr. F.J.F.M. Duynstee, De Kabinetsformaties 1946-1965. Deventer 1966, p. 101.
  66. KB van 30 november 1957, Stbl. nr. 527.
  67. Els Blok, Loonarbeid van vrouwen in Nederland. Nijmegen 1978, p. 13.
  68. Stokman in Katholiek Staatkundig Maandschrift van 1955, p. 305-319.
-